ПАНОРАМА СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Бьолер Д. Ідея та обов'язковість відповідальності за майбутнє 81

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

Даренський В. Гносеологічна парадигма християнської філософії 100

ERGO COGITO

Кримський С. Ікона та світло софійності 119

КАФЕДРА

Лютий Т. Метатеорія свідомості 128

Ніколенко А. Ще раз про антропний принцип 138

РОЗДУМИ НАД КНИГОЮ

Даренський В. Феноменологія християнського етосу [Рецензія на:] *Малахов В.А.* Уязвимость любви 143

ПРО КНИГИ

Андрос Є. Серія монографій з універсалій культури та семіотики дискурсу [Рецензія на:] чотири книги *Кирилюка О.С.* з проблем універсалій культури та семіотики дискурсу 157

Підписано до друку 11.07.2007. Формат 60 М 84 1/16. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 10,0. Обл.-вид. арк. 10,0. Наклад 470. Зам. № 1920.
Видавничий дім "Академперіодика"
01004 Київ, вул.Терещенківська, 4

САМОРЕФЛЕКСІЇ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Сергій Тарадайко

ТАРАДАЙКО Сергій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Запорізького національного технічного університету. Сфера наукових інтересів – історія філософії, феноменологія, онтологія, метафізика.

МО-Я МА-ТИ

> Яке значення слова "моя"? Адже воно означає не те, що належить мені, а те, до чого-належу я сам, що містить у собі всю мою істоту.
>
> *С.К'єркеґор. Або/Або*

Можна взяти звичайне слово і, здійснивши його "деконструкцію", відкрити доволі несподівані значення. Щось подібне робить Гайдеґер, коли звертається до слова *Dasein*. Адже у трактаті "Буття і час" воно набуває незвичного змісту. Вочевидь, це слово складене з двох, причому внутрішній, сказати б, наголос припадає на друге. Крізь *Dasein* чуємо *Sein*, і тому зазвичай вони мають схоже, а то й узагалі однакове значення. Взяти, приміром, уривок з "Критики чистого розуму": "немає буття (*Sein*) самої субстанції, що настає за її небуттям, або небуття її, що настає за існуванням (*Dasein*)"[1]. Обидва вжиті тут як одне, тому *Dasein* – це насамперед *Sein*, "буття". Початкове *Da*, тобто "ось", лише вказує на "буття", наче підсилює відчуття дійсності. "Наявність", "присутність", "існування"... Гайдеґер окремо зазначає, що Кант уживає *Dasein* саме як "наявність". Безперечно, це можна сказати й про Геґеля, адже він розуміє *Dasein* як "наявне буття".

[1] *Кант І.* Критика чистого розуму. – К.: Юнівєрс, 2000. – С.155.

© С.Тарадайко, 2007

А втім, саме Гегель указує на зовсім іншу можливість. У вступі до "Енциклопедії філософських наук" він зауважує, що "наявне буття (*Dasein*) становить собою частково явище і тільки частково дійсність"[1]. Очевидно, це подвійне тлумачення пов'язане з побудовою слова *Dasein*. Початкове *Da* і подальше *Sein* мають не лише різні значення. Це зовсім різні погляди на світ: феноменологічний та онтологічний, інакше кажучи, "явище" та "дійсність". Як відомо, звичайний ужиток обирає "дійсність". Але ж можна зробити й навпаки, привернути увагу саме до "явища".

Для Гайдеґера це роздвоєння стає визначальним. Недаремно ж він так часто вживає дефіс, аби розділити слово надвоє: *Da-sein*. Щоправда, тепер це вже не "наявність", а своєрідне, особливе "суще", яке не лише причетне до "буття", а й спроможне його зрозуміти. Мається на увазі, звичайно, людина. Тільки вона здатна відкрити для себе "буття" і, наче прозрівши, сказати: "ось". Отже, Гайдеґер звертає увагу саме на "ось", тобто на першу частину *Da-sein*.

Треба зазначити, що це *Da* помітив і Фройд. У праці "По той бік принципу насолоди" він описує відому сцену, де малюк бавиться нехитрою, здавалося б, іграшкою. Хлопчик жбурляє свою забавку і, коли вона зникає за ліжком, по-дитячому вигукує: "о-о-о-о". Тобто *Fort*, "геть", як пояснюють його батьки. Але хлопчина вже тягне за нитку і, коли нарешті з'являється іграшка, радісно промовляє: *Da*. Така собі "мовна гра", якщо скористатися терміном Вітґенштайна. Комусь може здатися, що ці пустощі не мають ніякого стосунку до філософії. Але чому б тоді не згадати про Геракліта? Про його "хлопчика, який грається", котрий назавжди залишився символом філософської думки.

Фройд не був би самим собою, якби не дав якогось тлумачення тієї гри. Він упевнений, що, закидаючи та повертаючи котушку, дитина зображає надзвичайно важливу для себе подію – коли йде, а потім знову повертається *мама*. З її появою, власне, й пов'язане радісне *Da*. Але ж Гайдеґер каже, що *Da* виникає в ситуації, де людина відкриває "буття": *Da-sein*. І мимоволі постає питання: а чи не йдеться про одне й те саме? Адже виходить, що саме мати стає первинним образом буття.

[1] *Гегель Г.В.Ф.* Энциклопедия философских наук: В 3-х т. – М.:Мысль, 1974. – Т.1. – С.88 – 89.

Слово "мати", звичайно, теж мовиться по-дитячому, просто "ма". Причому спочатку складається враження, ніби це справді те саме слово, може, хіба що трохи вкорочене. Але кожне "доросле" слово живе лише всередині мови, тож відкриває своє значення не в собі, а поміж іншими, близькими до себе словами. Тоді "матір'ю" буде "жінка, що має дітей". Проте дитина поки не знає дорослої мови (це ж *не-мовля*), і тому перше дитяче "ма" зовсім не дорівнює слову "мати". Крім того, слово завжди несе в собі узагальнення, тож "матір'ю" зветься *кожна* жінка з дітьми. Натомість "ма" вказує на *цю* конкретну людину і, таким чином, вимагає насамперед її наявності. Тобто "ма" може сприйматися не як "мати", а лише як її *присутність*. Очевидно, та сама присутність, яку й зображає сценка з котушкою.

Таке тлумачення першого "ма" може здатися доволі незвичним, але погляньмо на всім відоме слово "нема". Його значення не викликає жодного сумніву, власне кажучи, це "відсутність". І розкривається таке значення досить наочно: через негацію, яку несе в собі префікс "не-". Тому друга частина "не-ма", відповідно, має значити щось протилежне, тобто "присутність", або те ж саме, що й непевне дитяче "ма". До речі, польською також "нема", до того ж окремо: *nie ma*. Взаємна залежність між "відсутністю" та "присутністю" знову нагадує розваги з котушкою; втім, по суті, воно й не дивно. "Вільна гра, – як зазначив Жак Дерида, – завжди є грою між відсутністю та присутністю"[1].

Саме згадка про Дерида знову повертає нас до "буття". Певна річ, подібна проблема має здаватися дуже давньою, проте саме він справді надав їй нового змісту. Філософ помітив: хай на що скерована думка, вона завжди в усьому вбачає "буття". Зрозуміти це не складно, адже тільки-но щось мислиться, ми одразу ж припускаємо, що це *щось* дійсно існує, тобто причетне до сфери "буття". Саме ж "буття" завжди сприймають тут як "присутність", отже, так само мають сприймати все що завгодно. Дерида постійно стверджує, що це є визначальною "матрицею" чи не всієї західної думки, наголошуючи, наскільки хибним є таке мислення, коли те, чого немає, здається тим, що нібито є. Втім, Дерида, звичайно, не перший,

[1] *Дерріда Ж.* Структура, знак і гра у дискурсі гуманітарних наук // Антологія світової літературно-критичної думки. – Львів, 2001. – С.631.

кого зацікавила ця проблема. Коли Маркс описує "товарний фетишизм" або Ніцше вважає, що "Я" зумовлене тільки будовою думки, вони кажуть, власне, те саме. Але зараз мова про інше: звідки взялося таке мислення, яке скрізь вбачає "присутність", і чому, попри численні перестороги, воно залишається дуже стійким?

Уже в самому слові "присутність" ясно чуємо щось "людське", радше "хто", а не "що". Цього, напевно, зовсім не досить, аби дійсно казати про матір, але принаймні помітити це важливо. Щоправда, при цьому треба зазначити, що англійською чи французькою – *presence* – цей відтінок у слові "присутність" ніби зникає. Але й тут можна згадати сценку з котушкою (певна нав'язливість, що супроводжує такі повтори, неначе відтворює природу гри). Перед нами, можливо, найкращий образ "присутності". Витягаючи цю котушку, його, цей образ, власноручно будує дитина, причому зображає таким чином саме *матір*.

Якщо знову звернутися до Фройда, то треба сказати, що визначальна його ідея була, по суті, дуже простою. Ключове розуміння людини слід шукати саме в дитинстві. І починати краще з народження. Хоч яким це здається дивним, але щось подібне каже й Гайдеґер. У своїй уславленій книзі, вже під кінець, він зізнається, що відчуває "важкий сумнів". Адже *Dasein* є власне людським виміром "буття", тож, очевидно, треба враховувати його минущість і тимчасовість. Але раптом Гайдеґер каже, ніби раніше він розумів це "однобічно", бо розглядав таку тимчасовість лише в одному-єдиному напрямку, саме "вперед", як "буття до смерті". Втім, життя завжди обмежене з двох "боків": і з "кінця", і з "початку". Тому виходить, що, на відміну від "буття до смерті", "буття до початку залишилося поза увагою"[1]. Таким чином, аби дійсно зрозуміти *Dasein*, слід повернутися до "початку", тобто "народження". Тільки так можна відчути життєве ціле, яке триває "між народженням та смертю". Отже, Гайдеґер, нехай по-своєму, каже те саме, що й Фройд. Коли ж мислителів такого рангу щось об'єднує, то можна стверджувати напевне: тут ідеться про щось важливе.

Перекладаючи слово *Dasein*, зараз скрізь уживають сполучення "тут-буття". Спочатку здається, начебто правильно: саме *Da-sein*, але невдовзі виникає сумнів. Адже "тут" означає певне місце у просторі й не містить ознаки свідомості. У Гайдеґера ж навпаки, він

[1] *Хайдеггер М.* Бытие и время. – Харьков: Фолио, 2003. – С.417.

побачив сутність *Dasein* саме в ясному розумінні факту "буття", в усвідомленні свого існування. Характерним тут видається слово *erschließen*, що його постійно вживає філософ. Означає воно "відкрити" або "розімкнути" (згадаймо *Schloß, тобто* "замок") і з'являється саме тоді, коли йдеться про спроможність щось усвідомити. Так *Dasein* постає як здатність "розмикати" своє буття, "відкривати" для себе світ. Очевидно, тут відгукнулися, може, улюблені мотиви Гайдеґера. Про "істину" як "неприхованість" або про ту ж таки сутність людини, яка в тому й полягає, аби "стояти у просвіті буття". Таким чином, перекладаючи слово *Dasein*, слід уникати звичного "тут". Адже можна знайти точнішу заміну *Da*, приміром, "ось", яке найкраще відповідає тому "просвіту" й "розмиканню", – "ось-буття". Саме таке розуміння *Dasein* буде співзвучне мисленню Гайдеґера.

Повертаючись до твердження, що непогано було б обдумати тему "початку", тобто "народження", можна висловити й дещо дивний, напевне, здогад. А чому б не сприймати саме "народження" як *Dasein*, як "ось-буття"? Одразу ж згадавши про той "просвіт", або "розмикання". Чим це, дійсно, не "відкриття" для себе світу? Недаремно ж народження називають "появою на світ". Але варто сказати "ось", як природно постає питання, а що саме складає перші дитячі враження? Що одразу виникає перед очима? Здогадатися зовсім не важко – це величезна лагідна жінка, величезна, звичайно, тому, що ти сам ще надто малий. Очевидно, не варто казати, наскільки міцно ти поєднаний з нею. Досить помітити хоча б те, що, виділяючи перші стадії розвитку дитини, ми знаходимо лише ознаки відносин з матір'ю. Взяти, приміром, Дельоза, який, згадавши Фройда, каже при три вирішальні стадії. По-перше, "утробну", потім "оральну" і, нарешті, "Едипову"[1]. Тут окремо треба зазначити, що "народження" не виглядає вже як "початок", а здається, власне, межею між "утробним" та подальшими періодами. Тож, з'являючись на цей світ, дитя вже має первинний досвід єднання з матір'ю. І не просто її бачить (адже до зору ще треба звикати), а відчуває мало не кожною клітинкою, вирізняє з-поміж усього як особливе й найголовніше. Якщо врахувати, що одразу після народ-

[1] Див.: *Делез Ж.* Представление Захер-Мазоха (Холодное и Жестокое) // Венера в мехах. – М.: РИК "Культура", 1992. – С.224 – 248.

ження починається годування ("оральна" стадія), дійти висновку вже не важко. Дитина бачить у своїй матері щось більше, ніж просто рідну істоту. Це первинна людська реальність, яка о першій порі життя ніби замінює цілий світ, отже, сприймається як умова всього існування.

Саме тут і відбувається та подія, яка, по суті, стає ключовою, – мати відходить кудись у справах. Нам складно уявити собі, що відчуває при цьому дитина, але, зважаючи на природу відносин з матір'ю, можна цілком упевнено твердити: її відсутність сприйматиметься дуже важко. Так з'являється перший досвід "відсутності". Тому потім, коли мама знову повертається, дитя бачить її вже по-іншому, всю увагу тепер зосереджено на *появі*, на миттєвому спалаху "ось!". Відчуття природної близькості відступає кудись убік, і на зміну йому приходить розуміння факту "присутності". Тепер уже мати "є", саме це, мабуть, найсуттєвіше. Певне, звідси й випливає така будова людського мислення, коли все, що ми сприй-МА-ємо, має спочатку постати як "присутнє". "Найперше я пізнаю щось як це, а вже потім пригадую, як воно зветься"[1]. Необхідно наголосити, що відчуття тієї "присутності" стає, по суті, передумовою нашого бачення. Тому невдовзі, коли мати знову зникає, дитя не просто лишається на самоті, – воно втрачає саму "присутність", саме підґрунтя бачення світу. Зрозуміло, можна спробувати погукати, а чи не з'явиться мама одразу? Втім, уявімо собі, що вона чомусь не повертається, саме тут може трапитися найцікавіше. Оскільки не вдається повернути матір, чому б не спробувати повернути саму "присутність"? Яким чином? Доволі просто – спрямувавши свою увагу на щось інше, наприклад, на іграшку. Принагідно треба сказати, що десь так (замінюючи природне чимось у-мовним) вибудовується вся культура. Від, власне, мови – до театру або грошей. Щось подібне Дерида називає словом *supplement* – "доповнення", "заповнення", "заміщення". Це слово він запозичує у Ж.-Ж.Русо, втім, надає самому поняттю ще небаченої ваги. Не випадково майже половину книги "Про граматологію" він присвячує темі "заповнення". При цьому треба зазначити, що мотивом усього розгляду стає, власне, лише одне: дещо дивне ставлення до жінки, яка замінює Русо матір. Адже "рідна" мати померла під час пологів. Поза сумнівом, Дерида тут цікавить саме

[1] *Вітгенштайн Л.* Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – С.205.

заміна, тож надалі він досліджує цілу низку ("ланцюжок") усіляких "заповнень". Пояснити, чому Дерида зацікавився цим сюжетом, зовсім не важко – тут ніби втілено найсуттєвішу його думку. Про велику відсутність "буття" і необхідність того "заповнення". Власне, це й стає підґрунтям ідеї "письма". Втім, наразі важливо звернути увагу на те, що поява цієї проблеми була пов'язана саме з матір'ю. Дерида наголошує: "Вже маючи на увазі тему письма, ми починаємо із заміни матерів"[1]. Очевидно, таке "заміщення" є засадовим для всієї культури, і найперше, звичайно, мови. "Не відчувши потреби заміщення, – зауважує Дерида, – дитя взагалі б не заговорило"[2].

Проте щось тут не сходиться, бо варто лише послухати: "заміна" матерів. Але ж як замінити матір? Або, краще сказати, *чим* її замінити? Дерев'яною котушкою? Про "заміну", звичайно, йдеться не в такому її розумінні, коли "одне" міняють на "інше", причому бажано таке саме. Радше можна казати про те, що "заміна" тут відбувається не насправді, ніби частково, за якоюсь однією ознакою. За якою саме, напевне, пояснювати зайве. Надалі чуття "присутності" стає основою світосприймання, проте важливо не забувати: подібне бачення складається завдяки матері. Цікаво, що, назвавши тему "присутності" саме "матрицею" (!) західного мислення, Дерида був і справді близький до суті. Бо "модне" сьогодні слово "матриця" (французькою *matrice*) походить з латини від слова *matris*. Тобто "мати".

Визначальна "заміна" матері відбувається, звичайно ж, у мові. Проте краще казати дійсно про "ланцюжок" окремих "заміщень", адже слово, щойно з'явившись, буде найперше захоплене грою між "відсутністю" та "присутністю". До речі, про "ланцюжок" нерідко каже й Ф. де Сосюр, причому йдеться саме про мовлення (*chaine parlée*). Втім, пов'язаність між словами або складами не виключає при цьому і деякої роздільності. Така вже парадоксальна природа мови – що чіткіше постане розділення між частинами, то яснішим буде зв'язок. Як відомо, подібна залежність отримала назву "артикуляція" ("члено-роздільність"). А той-таки Дерида вживає крім цього слово "розбивка" (*espacement*).

[1] *Деррида Ж.* О Грамматологии. – М.: Ad Marginem, 2000. – С.297.

[2] Там само. – С.425 – 426.

Отже, тепер увагу спрямовано на будову нашого "мати", де після першого складу "ма" виокремлюється ще й "ти". Мимоволі з'являється думка, що це справді займенник "ти", хоч і притулений у дещо дивному для себе місці. Втім, саме слово "займенник" ніби підтримує домінуючу тему "заміни". Бо "займенник" означає "замість імення", російською – *местоимение*, *вместо имени*. Звичайно, така заміна має відновлювати "присутність", але тепер уже в особовому її значенні. Тут окремо треба сказати, що це, звичайно, не "науковий" аналіз походження слова "ма-ти". Нам достатньо лише дослухатися до його живого звучання.

З того першого "ма" пішло ще одне, назвичайно вагоме слово, теж займенник, але цього разу присвійний: "моя", англійське *my* [mai], німецьке *meine*. Російською, до речі, кажуть *ма-я*, тобто через "а". Це слово ніби нагадує про часи, коли, тільки-но народившись, дитя вже впевнено вирізняє матір з усієї решти довкілля. Але, сприймаючи щось як "своє", людина водночас отримує змогу відчути й власну відмінність від інших, усвідомити своє "Я". Не випадково слово "мо-я" можна розбити неначе надвоє, причому "я" ніби випливає з первинного слова "ма". Так само польською чи словацькою: *mo-ja*, де *ja* – це, звичайно, займенник "я". Навіть коротке англійське *my* можна "розкласти" на [ma]+[ai], тобто "ма" плюс "я". Таким чином, і "ти", і "я", ці визначальні життєві віхи, міцно пов'язані саме з "присутністю".

Наостанок треба зазначити ще й таке. Зрозуміло, у когось може з'явитися сумнів: а чи вагомі підстави для того, щоб тлумачити буттєву "присутність" як результат присутності матері? Адже є, врешті-решт, ота "об'єктивна реальність", або "матерія". Проте варто звернути увагу, що латинське слово *materia* пішло знову ж таки від *mater*, тобто "мати".

ОНТОЛОГІЯ, ҐНОСЕОЛОГІЯ, ФЕНОМЕНОЛОГІЯ

Юрій Федорченко

ФЕДОРЧЕНКО Юрій Володимирович – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук Київського міжнародного університету. Сфера наукових інтересів – онтологія, гносеологія, історія філософії.

ПРОБЛЕМА ПОВНОТИ ТАБЛИЦІ КАТЕҐОРІЙ

Серед філософських, метафізичних проблем існує проблема, хоча, звичайно, не єдина, яка досі не лише не знайшла свого більш-менш прийнятного розв'язання, а й потребує значних зусиль для коректної її постановки. Такою проблемою, на наш погляд, є проблема повноти таблиці категорій. Ця стаття є спробою підійти до самої постановки цієї проблеми.

Першим, хто фактично запропонував певну таблицю категорій, був Аристотель, хоча натяки на щось подібне присутні вже у піфагорійців і Платона. Однак саме у Аристотеля ми знаходимо роз'яснення поля значення категорій. На його думку, категорії – це роди сущого, тому кількість категорій має відповідати кількості цих родів.

Добре відомими є закиди до Аристотелевої таблиці. У XVIII сторіччі Кант досить чітко підсумував їх у своїй "Критиці чистого розуму". Зауваження Канта щодо цієї таблиці, по суті, ставлять під сумнів саму її можливість. Так, Кант закидає Аристотелю, що останній не мав принципу, згідно з яким він міг би її сформулювати[1]. Він вважав, що Аристотель збирав категорії мірою того, як він натрапляв на них: спочатку він зібрав десять і назвав їх категоріями (предикаментами), потім відкрив ще п'ять таких понять і приєднав

[1] *Кант И.* Критика чистого разума. – М.: Наука, 1999. – С.120.

© Ю.Федорченко, 2007